НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

УДК 330.101

І.Є. Журба,
Хмельницький інститут соціальних технологій ВМУРоЛ «Україна»

Аналіз трансформації суспільства можливий у контексті різних пізнавальних технологій та методологій. У кожній з них забезпечується можливості для дослідження перетворень у тій чи іншій сфері суспільного життя. На даному етапі розвитку країн Центральної та Східної Європи особливу теоретичну та практичну цінність становлять наукові дослідження щодо вивчення трансформації суспільства як цілісного соціуму. Визначення оптимальних шляхів розвитку вітчизняної економіки передбачає обґрунтування її реального стану у контексті сучасних світогосподарських процесів. Через те, структурна складова аналізу економічних перетворень на різних рівнях міжнародних економічних відносин у взаємодії та взаємозв'язку з найбільш істотними соціально-економічними та інституціональними трансформаціями заслуговує окремої уваги. Потреби здійснити даний структурний підхід обумовлена природою трансформаційних перетворень у різних галузях світового господарства та ділянках міжнародного економічного простору.

Метою даної роботи було проаналізувати трансформаційні процеси сучасних транскордонних економічних систем. Виходячи із поставленої мети були визначені наступні *завдання*: дослідити генезис трансформації функціональної соціально-економічної просторової системи; проаналізувати сучасні теорії, що розкривають суть трансформаційних процесів; визначити практичне значення теорій трансформації; обґрунтувати стан та типологію перехідних процесів економічних систем; проаналізовано методи та моделі трансформації економічних систем.

Дослідження питань про трансформацію економічних складних систем здійснювали зарубіжні науковці такі як В. Г. Афанасьєв «Системність і суспільство» (1990), Л. Бертланфі «Загальна теорія систем» (1968), Н. Л. Бусленко «Моделювання складних систем» (1968), Е. Квейд «Аналіз складних систем»(1990), Дж. Клір «Системологія» (1990), Г. Гакен «Синергетика» (1985). Серед праць українських вчених, що досліджують закономірності системи варто виділити перш за все М. Згуровського та Н. Панкратову «Системний аналіз. Проблеми. Методологія. Додатки» та А. Гальчинського "Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: Методологічні аспекти".

Однак, проблеми методології та теоретичного осмислення специфіки складних систем, зокрема їхнього місця в реалізації логіки трансформаційних процесів, поки що залишаються найбільш невизначеними. З цього приводу цікава позиція І. Пригожина, Г. Ніколіса та А. Атлана вони у своїх працях доводять про те, що ми маємо про структуру загальні знання, і водночас це не дає нам змоги пізнати її досконально. Через те складність вимірюється інформацією, якою ми не володіємо і яка потрібна, щоб визначити систему в усіх її деталях.

Дані теоретичні ідеї та узагальнення можна пов'язати для характеристики трансформації систем транскордонного співробітництва країн Центральної та Східної Європи.

Проведемо аналіз функціонування транскордонної економічної системи. В її основі містяться сумативні та цілісні системи, де сумативні – це найпростіший тип систем, які лише за наявності певних передумов можуть

трансформуватися в системи вищого порядку – зрілі цілісні системи. Однак, зазначені передумови можуть бути ймовірними і випадковими. Проте, сумативна система може трансформуватися в систему вищого порядку – цілісну систему, а може й застигнути у своєму початковому стані, або просто зникнути (рис. 1).

Отже, виходячи із вищесказаного, об'єктом дослідження, що базується на засадах причино-наслідкових зв'язків, є взаємопов'язані головні структури, трансформації системи транскордонного співробітництва, які характеризують стан економічних систем різних рівнів по обидва боки кордону. До них варто віднести структурні складові товарного виробництва, капіталу, трудового потенціалу, а також зовнішньоекономічну, територіальну та інші економічні системи. Варто відмітити, що дані структури відображають істотні соціальні та інституційні зміни, а також зрушення в організаційній та просторовій структурах. Вищеназвані економічні структури відображають складові структурних економічних перетворень у процесах ринкового відтворення, а саме виробництва, обміну, розподілу, споживання.

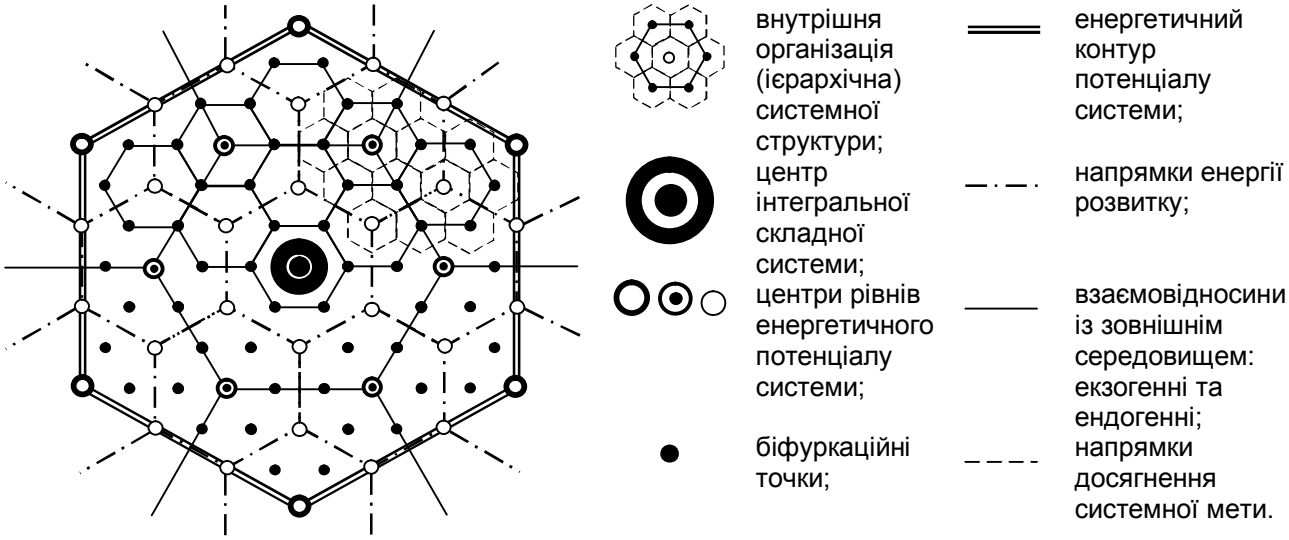

Рис. 1. Генезис трансформації функціональної соціально-економічної просторової транскордонної системи

У процесі трансформації транскордонних економічних систем ми можемо досягти наступних результатів. По-перше, проаналізувати якісні складові, визначати місце та роль структурних економічних змін у процесі соціально-економічного розвитку. По-друге, визначити можливість змін структурних процесів у їхньому причино-наслідковому взаємозв'язку.

Пояснюючи динаміку трансформаційних економічних процесів і якісних зрушень у розвитку економіки в процесі переходу із одного якісного стану в інший, для цього потрібно використати наступні теорії: *ієрархічних систем; самоорганізації; еволюції; синергетики; катастроф; системного аналізу*.

Процес трансформації полягає у зміні компонентів, параметрів, пропорцій та зв'язків економічної системи у процесі переходу в новий якісний стан, під впливом зовнішнього середовища. Трансфомаційний процес має динамічну природу, яка виступає, як *процес* та *результат*, що призводить до аналізу процесу зміни економічної системи з оцінкою її якісного стану. Ця оцінка системи здійснюється перш за все тоді, коли потрібно підтримати її життєздатність і примноження потенціалу розвитку [2].

Сучасна наукова думка пов'язана з розвитком економічної науки, що відображає закономірності переходу кількісних змін у якісні. Даний тип наукового судження призводить до зміни загальних методологічних засад дослідження, залучення принципів системності, аналізу механізмів самоорганізації, обміну нелінійних кумулятивних ефектів, складних взаємодій та взаємозв'язку в економічній системі з урахуванням ієрархічних рівнів.

Синтезуючи здобутки у таких галузях знань як теорія організації, термодинаміка неврівноважених процесів, теорія організації хімічних і біологічних систем, виник новий загальнонауковий напрямок – *синергетика*. Пристосування цього напряму до економічних процесів, сприяло появі нового напряму в економіці – синергетична економіка [3]. Ідеєю виникнення синергетичного підходу, що пояснює розвиток, є процес створення самоорганізації у складних системах, що знаходяться у неврівноваженому режимі функціонування.

Сучасні можливості вивчення трансформаційних процесів у соціально-економічних системах, дає можливість залучення апарату математичної *теорії катастроф*. Визначення катастроф як стрибкоподібних змін, що є швидкою

відповіддю системи на повільні зміни зовнішніх умов, обґрунтовує російський вчений В.І. Арнольд [1]. Він у своїх працях доводить, що теорія катастроф розглядає питання про умови при яких зміни параметрів системи призводить до переміщення заданої точки у фазовому просторі із сфери притягання заданого положення рівноваги у галузь притягнення до іншого положення рівноваги, тобто тих умов, які супроводжують стрибок у розвитку системи.

Дана *теорія катастроф* дає можливість вивчити найбільш складні «приховані» проблеми трансформаційних процесів, де головними є питання про механізм виникнення стану нестійкості. Як доводить академік РАН М. М. Мойсеєв, ця система має пороговий стан, перехід через який веде до швидкої якісної зміни внутрішніх процесів, що призводить до зміни самої системи. Зміни у структурі системи відбуваються як відповідь на кількісні зміни на рівні її частин, елементів та зміни зовнішнього впливу. Досягнення певного критичного значення кількісних змін, сприяє якісній перебудові системи [4].

Усі можливі стани системи та її траєкторії розвитку можна визначити механізмом *біфуркацій*. Традиційне поняття «*біфуркація*» свідчить про багатовекторність траєкторії розвитку. Дане поняття визначає неоднозначність характеристики системи, багатовекторність розвитку та множинність варіантів, реалізація яких залежить від впливу сукупності чинників, що визначають стан системи у критичній точці (рис. 2).

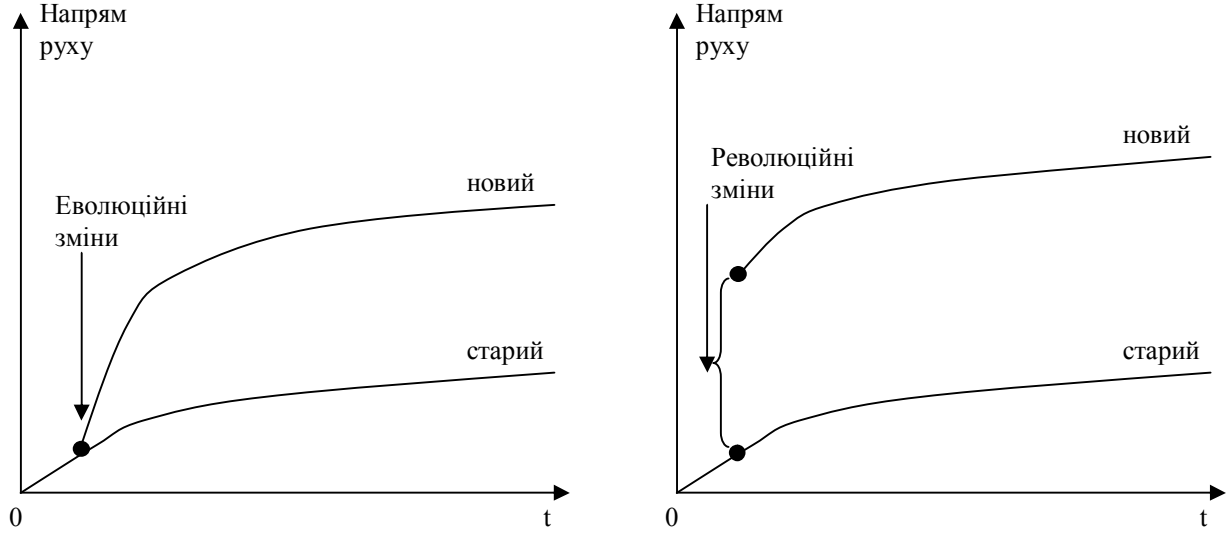

а) еволюційна б) революційна

Рис. 2. Напрямки руху та його варіанти (можливі варіанти напрямків рухів)

У своїх працях російський економіст Ю. М. Осіпов обґрунтував феномен біфуркації як феномен якісної невизначеності, коли єдине якісне розпадається, звільнюючи місце спочатку можливим, а вже пізніше дійсно новим якостям, коли має місце боротьба якостей, відбувається їх вибір у процесі стихійної або керованої конкуренції. Біфуркаційна ситуація – це ситуація якісного процесу енергоінформаційного, системопоглинаючого та системо утворюючого розвитку. [5, 6]

Велике значення має теорія біфуркацій для вивчення структурної стійкості. Математичне опрацювання даної концепції має певне об'єктивне обмеження. Як вже було сказано, російський економіст В. І. Арнольд зазначає, що вирішеним можна вважати питання про перебудову фазових кривих при біфуркаціях положення рівноваги у однопараметричних родинах загального положення; випадок двох параметрів виходить за рамки можливостей сучасної науки» [1].

Практичне значення теорій трансформації має декілька аспектів. По-перше, з'ясовані її основні закономірності, що дозволяють зрозуміти динаміку окремих параметрів (об'єм виробництва, норма прибутку, капіталовкладення) та спробувати виявити умови збалансованого переходу. По-друге, визначаючи кордони адаптації і намагаючись визначити ті критичні значення тиску на систему, при яких стрибок стає незворотнім. Так теорія трансформації стає аналітичним інструментом передбачення майбутнього, та засобом що дозволяє уникнути «небажаної» біфуркації.

Загальні закономірності визначаються у перехідних станах системи, що є характерним для трансформації складних систем. Даний трансформаційний стан характеризується: втратою соціально-економічною системою стабільності; розвиток кризисних процесів, та загострення протиріч, які раніше мали прихований характер; стохастичність динаміки неврівноважених господарських процесів; швидкість реакції системи по відношенню до зовнішніх впливів та змін які стосуються внутрішніх параметрів; ефектом нелінійності та

взаємодій; новий стійкий стан системи у процесі синтезу нових варіантів; формування нової сталої траєкторії розвитку, через дію багатьох чинників та їх синергетичну взаємодію.

Особливістю економічних біфуркацій є зростання чинників, які здатні впливати на вибір траєкторії динаміки. Вони характерні для громадських організацій, де зростає значення регулюючих та спрямовуючих впливів, а також різних суб'єктивних моментів, пов'язаних з функціонуванням державних інститутів.

Один із головних принципів, на якому будується теорія трансформації, це взаємозв'язок єдності просторової та часової організації системи. Перехідні процеси порушують стійкість «старої якості» в системній організації, через те, вони не можуть реалізуватись не інакше як у конфліктній кризовій формі. Отже, кризисність виступає як закономірна форма перехідних процесів, де визначальними є ступінь та форма, в якій реалізується конкретний перехідний процес.

Дані процеси не є однорідні за своєю формою, змістом та наслідками. Визначивши величину частки впливу на складні перехідні процеси, нами запропонована їх класифікація за ознаками накопичення кількісних змін, що відображається у троїстості понять – зміни, еволюція, революція (рис. 3).

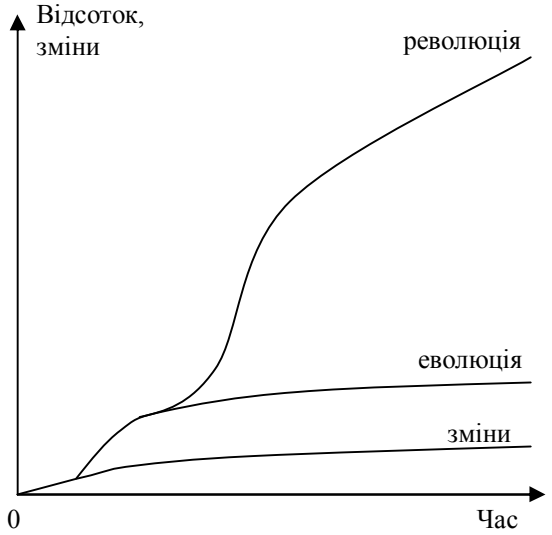

Рис. 3. Перехідні процеси та їх класифікація

Одним із визначальних критеріїв у класифікації перехідних процесів є масштаби змін що відбуваються, їх кількісний та якісний характер змін, а також зворотні та незворотні зміни. Певні з них відбуваються при умовах збереження основних параметрів системи, інші вимагають її певної трансформації. Також є перехідні процеси пов'язані з тим, що система втрачає свої базові характеристики, ознаки з переходом до якісно нової організації, умовою якої є ліквідація вихідної системи, утворенням нової якості елементів та взаємозв'язків між ними.

Критерієм, що розмежовує перехідні процеси є оцінка їх результатів. Вони оцінюються на основі аналізу масштабів та форм змін, а також порівняння базового та нового стану системи. Важливим параметром при цьому є оцінка заходів, частка та форми зміни стійкості системи. Варто відмітити, що наведена класифікація має аналітичний характер. Типологія стану системи та перехідних процесів наведена у таблиці 1. Вона показує взаємозв'язки форм даного процесу та наступні стани системи, а також підтверджує, що стан системи визначає форму перехідного процесу. Можливості узгодження подій, що відбуваються, свідоме регулювання перехідних процесів не дозволяє пустити їх напризволяще, як це відбувається у самоорганізації, та запобігти катастрофічному, непередбачуваному розвитку. Трансформацію соціально-економічних систем можна охарактеризувати, як діяльність, що базується на проекті змін, меті трансформації що спирається на проведення системи інституційних заходів. Виходячи з мети, масштабів та глибини передбачуваних змін у відповідності до запропонованої класифікації стану системи, можна запропонувати певне розмежування її типів.

Мета, методи та форми проведення трансформації, визначаються тим, що її основоположники свідомо піддають економічну систему дестабілізації для її подальшого розвитку. Але у даному випадку необхідно розв'язати два наступних завдання. По-перше, це проблема підтримання відносної стійкості системи для забезпечення урегульованості проведених змін. По-друге, збереження напрямку руху системи до визначеної мети. Від правильного, тактичного та стратегічного поєднання вихідних даних, залежить динаміка переходу, соціальні втрати, а також успішність трансформацій, як довгострокова перспектива розвитку.

Таблиця 1.

Стан та типологія перехідних процесів економічних систем

№ п.п.	Система та її характеристика	Стан та характеристика перехідних процесів	Приклади на рівні організацій та підприємств
1.	Система та її стан	Нерівновага. Рівновага	Сталий платоспроможний попит. Нестійкий платоспроможний попит
2.	Статичний режим функціонування	Маятниковий. Стаціонарний	Сезонний характер продукції, коливання цін Сталий об'єм реалізації
3.	Перехідний процес та форма	Зміна. Еволюція Стрибок (Прорив)	Змінення цін затрат якості продукції Вдосконалення систем керування, модифікація товару Заміна технологій, реінжиніринг бізнес процесів, стратегічні інвестиції
4.	Перехідний процес	Стійкий. Нестійкий	Балансу ресурсів, збільшення випуску та продажу. Втрати фінансової стабільності
5.	Механізми переходу	Адаптація. Біфуркація	Поступові зміни ринків, товарного асортименту, кваліфікації персоналу Перехід у стан банкрутства або на нову траєкторію розвитку

Варто сказати, що актуальним є питання про об'єктивні межі трансформації, пов'язані з критичними параметрами у розвитку системи, де порушення стійкості отримує незворотній процес, система втрачає керованість, перехідні процеси виходять з під контролю і розвиток отримує стихійний характер. Отже, якщо внутрішня стабільність системи ще може підтримуватися на основні її здатності до адаптивного розвитку, тоді як стихійний розвиток виходить на нові траєкторії стійкого розвитку спонтанно на базі механізмів самоорганізації. Тоді, механізми адаптованого розвитку вичерпуються, зростає нестійкість, перехідні процеси виходять із-під контролю і тоді вони здатні довести до саморуйнування системи.

Розвиток складних систем з позиції просторово-часової організації, характеризується переходом від сталості до стану дестабілізації і навпаки, а також зміною режимів розвитку, що оцінюються з позиції збільшення та зменшення рівня нерівноваги. Діалектика процесів рівноваги та стійкості системи, взаємозалежність, є базою для реалізації механізмів її самоорганізації. Основою розвитку системи є закономірності її просторово-часової організації, що визначають механізми переходу від одного стану в інший.

Отже, на основі поданого матеріалу про сутність трансформації економічних систем та перехідних процесів, ми можемо зробити певне узагальнення. Організація складних систем, не дозволяє орієнтуватися при аналізі умов та результатів її трансформації на односторонні показники, без урахування їх взаємодії. Двоїстість її організації не дає можливість розглядати їх динаміку в часі, у той час не приймаючи у розрахунок зміну структури, а також вести розмову про структурні зміни поза часовим контекстом, так-як це сторони єдиного процесу системної трансформації.

Незворотній розвиток складних організованих систем, пов'язаний з якісною зміною структурної стійкості. Через те, стрибок у розвитку системи, коли вона переходить від одного стійкого стану до іншого, для трансформації економічних систем має абстрактну суть і характеризує лише одну сторону динаміки системи – це положення у часі. Проте, коли ми ведемо розмову про розвиток складних систем, потрібно пам'ятати, що стрибок у часі пов'язаний з якісними структурними змінами системи. Нелінійна поведінка системи з точки зору трансформації, доводить, наявність певних часових та просторових діапазонів значень окремих параметрів та елементів, підсистем, загальної організації, що характеризує підвищення сприйняття системою зовнішніх впливів.

У процесі спостереження в країнах Центральної та Східної Європи, за ходом реформування, іноземні науковці констатували, що зміни які відбувалися у цих країнах є яскравим прикладом соціально-економічних біфуркацій, які ніхто не міг передбачити та спрогнозувати. Відомий французький соціолог-економіст Н. Годе, узагальнюючи досвід сказав: «Дія випадкових внутрішніх і зовнішніх чинників може призвести до різкого прискорення еволюційних процесів у несподіваних напрямках. Завдячуючи чому, органи виконавчої влади можуть навчити суб'єктів, яким під силу змінити хід подій і викликати біфуркацію у відповідності до своєї мети» [7].

Трансформація підприємств розглядається як стадійний процес з виділенням рівнів, що залежать від початкового фінансового стану

системи та основоположної функції переходу. Кожній стадії трансформації відповідає своя модель (рис. 4).

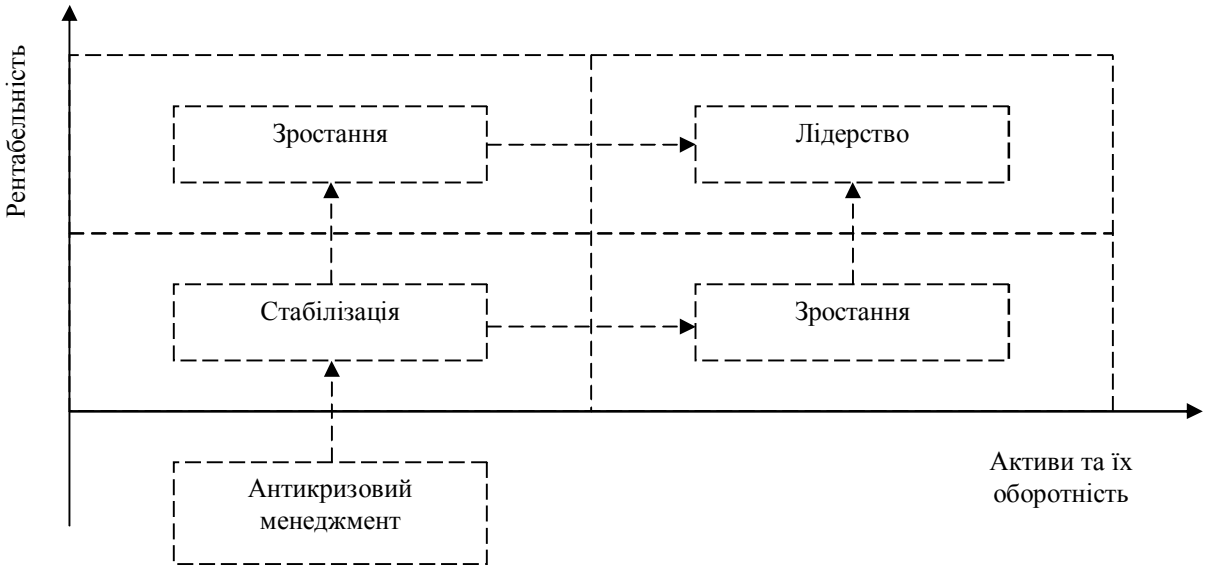

Рис. 4. Моделі трансформації та її можливі рівні

Перехід з одної стадії трансформації на іншу пов'язаний із зміною моделі і основними методами трансформації (таблиця 2).

Прагнення урядів реалізувати політику приватизації, фінансової стабілізації без взаємозв'язку та розроблення єдиного стратегічного курсу перетворень, поза загальними проблемами соціально-економічного розвитку, динаміки перехідних кризових процесів є відображенням принципів трансформації з глобальною метою переходу. У результаті змін були перевищені допустимі критичні навантаження на систему, які вона була здатна подолати на основі механізмів адаптованого розвитку, що обумовило її дестабілізацію та перехід на нестійку траєкторію.

Таблиця 2

Основні методи та моделі трансформації

№ п/п	Модель	Основна функція	Головна ланка моделі	Основні методи трансформації
1.	Антикризове управління	Перехід до платоспро-можного стану	Зміна майнових відносин	Ліквідація збиткових організацій Зміна структури активів і капіталу Зміна структури власності Організаційно-структурна трансформація
2.	Стабілізація	Перехід до фінансової стабільності	Зміна асортиментної політики	Збільшення рентабельності виробництва Скорочення затрат Часткова диверсифікація Ефективний маркетинг Нові ринки, постачальники, клієнти Запровадження системи планування контролінгу
3.	Зростання	Перехід до сталого розвитку	Зміна системи управління	Докорінна зміна системи логістики Зміна системи управління фінансами та інвестиціями Зміна системи управління якістю Автоматизація управлінською діяльністю Запровадження сучасних інформаційних технологій.
4.	Лідерство	Перехід до лідируючої позиції у галузі	Запровадження інновацій	Створення нових ринків Запровадження нових продуктів НДДКР Створення гнучкої структури Інтегровані інформаційні системи

Отже, так ми можемо зробити висновок, що чим ближче знаходиться початковий стан

системи до кордонів своїх адаптаційних можливостей, тим легше може бути порушена її стійкість під дією зовнішнього впливу, зміна її параметрів або режиму керівництва. Варто нагадати, що у цьому випадку, сумарна реакція системи на той чи інший вплив, визначається на основі єдності просторових та часових механізмів її організації.

Отже, трансформація характеризується критичним рівнем стану в функціонуванні системи, де відбувається визначення певної траєкторії розвитку. Зміна в організації системи після досягнення нею порогового значення, суттєвим чином змінює механізми її управління. Закономірності, що визначають умови функціонування системи у стійкому стані, відрізняють від тих, які визначають її поведінку в критичних умовах. Тоді, коли система проходить порогове значення, її майбутній стан можна відобразити великою кількістю можливих варіантів.

Трансформація як діяльність направлена на корекцію розвитку шляхом формування певних змін в умовах функціонування економічної системи, що базується на її складній організації. Тут потрібно врахувати, що рівень цін, відображається на структурній стійкості системи і таким чином визначає форму перехідних процесів та частку (ступінь) трансформації.

Як вже було сказано, дані теоретичні ідеї та узагальнення можна використати для характеристики трансформації системи транскордонного співробітництва країн Центральної та Східної Європи.

Список використаної літератури

1. Арнольд, В. И. - Теория катастроф. – М.: УРСС, 2007 – 136 с.
2. Любимцева, С. В. Трансформация экономических систем: направления, тенденции, перспективы. Дис. на соискание науч. степени доктора экономических наук. – М., 2004.
3. Любимцева, С. В. Глобализация и механизм трансформации В кн. Экономическая теория на пороге XXI века. – 7: Глобальная экономика / Под ред. Ю.М. Осипова, С.Н. Бабурина и др. – М.: Юность, 2003.
4. Моисеев, Н. Н. Судьба цивилизации. Путь разума. М., 1998.
5. Осипов, Ю. М. Теория хозяйства. Начала высшей экономики: Учебник в 3-х томах. – М. : Издательство МГУ, 1998. Т. 1 : Общие основания. – 468 с.
6. Осипов, Ю. М. Курс философии хозяйства: Учеб. пособие. – М. : Экономистъ, 2005. – 320 с.
7. Сазонова, Г. А. Структурная трансформация экономически систем. Диссертация на соискание ученой степени доктора экономически наук: 08.00.05 / Институт проблем региональной экономики РАН, СПб, 2002.